

Kamenné kříže a křížové kameny na Jihlavsku

2021

Pavel Valenta

Úvod

Účelem soupisu Kamenné kříže a křížové kameny na Jihlavsku je zachytit stav monolitických památek s vyobrazením kříže v letech 2015 - 2021. Soupis navazuje na práce jihlavských badatelů, soustřeďuje jejich poznatky, doplňuje je o nové informace a o čísla databází Národního památkového ústavu a Společnosti pro výzkum kamenných křížů při Muzeu v Aši. Z dřívější badatelské činnosti jsou největším zdrojem informací práce MUDr. Leopolda Fritze Sběrka žulových křížů (1895, od roku 2020 nově doplněné o obrazovou složku) a práce jihlavského historika pana Zdeňka Jaroše (především publikace Pamětní kameny na Jihlavsku z roku 2003). Velmi cennými záznamy jsou soupisy Viléma Richlého, Emanuela Schwaba, Karla Brázdy, Ladislava Vilímka. Z nově objevených dokumentů je nutné zmínit rukopis badatele Františka Jaroslava Mančala (rukopis nevydaného díla Zálesí, sbíráno v letech 1896 - 1938), zabývající se oblastí Zálesí a pozůstalost badatele Vladislava Navrátila Mezníky, smírčí kříže, milníky a Boží muka (1983) doplněnou fotografiemi.

V soupisu Kamenné kříže a křížové kameny na Jihlavsku jsou jednotlivé památky rozděleny podle typu do kategorií ve vzoru MUDr. Leopolda Fritze.

Kamenné kříže

Do jedné z kategorií drobných památek patří monolitické kamenné kříže.

Nejstarší památky tohoto typu mají podobu hrubě opracovaného latinského nebo klínového kříže a bývají doplněny různými znaky (jedná se především o zbraně: sekera, meč, kopí), iniciály, text, letopočet. V 18. a 19. století se objevují kříže s jetelovým zakončením ramen doplněné o text, či výzdobu.

Monolitické kamenné kříže jsou rozsety po celé Evropě. Největší počet jich je v Německu, Rakousku a Polsku.

Jejich původ nebyl dosud zcela vyjasněn a k jejich vzniku existuje několik hypotéz.

Mezi nejpopulárnější označení monolitických kamenných křížů patří ustálené spojení **smírčí kříž**, přičemž slovo smírčí odkazuje na typ smlouvy zavedený ve středověkém právním systému (spadající pod okruh tzv. magdeburského práva). Jde o smlouvu mezi viníkem a poškozeným určující rozsah a způsob odškodnění. Jedním z kritérií těchto ujednání mohla být i stavba památného kamene v místě nešťastné události. Nejstarší smírčí smlouvy na našem území (ČR) jsou datovány do konce 14. století. V průběhu 16. století byla tato forma narovnání již na ústupu a jejich definitivní konec nastal v roce 1627 pro Čechy a 1628 pro Moravu, kdy bylo po bitvě na Bílé Hoře vydané Obnovené zřízení zemské. Abychom mohli kamenný kříž označit jako smírčí, je zapotřebí dochování smírčí smlouvy (Společnost pro výzkum kamenných křížů při Muzeu Aš v současnosti eviduje 55 smírčích smluv z území Čech a Moravy). V mnoha případech, ale nedošlo k sepsání jakéhokoliv dokumentu a vše se řešilo pouze ústní dohodou.

Oblast Českomoravské vrchoviny nepatřila do okruhu magdeburského práva, ale bylo zde uplatňováno tzv. jihoněmecké (norimberské) právo (vrchní stolicí bylo Brno a později i Jihlava). Tato forma práva se více prolínala se zemským právem. Smírčí kříže v své pravé podstatě tedy tvoří velmi malou skupinu mezi pamětními kameny.

Další hypotézu vyslovuje pan Zdeněk Procházka ve Vlastivědném věstníku moravském, kde v kapitole Staré kamenné kříže a křížové kameny okresu Jihlava říká, že kamenné kříže stály pravděpodobně na začátku vývojové řady **pamětních kamenů**. Kříž byl později přenesen na kamennou desku a doplněn symboly. Potom symboly nahradil text a s postupem času začal kříž ustupovat textovému sdělení.

Dalším výkladem je **misijní původ** křížů. Na území České Republiky spojované především s poutí věrozvěstů Cyrila a Metoděje. Při této pouti měly na místech zastavení věrozvěstů vznikat kamenné kříže jako symbol víry. Tuto verzi se nepodařilo potvrdit, ale ani vyvrátit.

Kamenné kříže, ale i křížové kameny bývají též nazývány jako „**švédské**“. Toto označení se pravděpodobně vztahuje k hrúzám třicetileté války. V místních pověstech bývá zmiňována smrt švédského důstojníka (Rohozná 0537), ale i zabití zvěda švédskými vojáky (Vojtěchov 1475).

Další výklad původu uvádí F. J. Mančal, ten některé kameny na Jihlavsku a Pelhřimovsku označuje jako **Salakvardy**. Salakvarda pochází z latinského „guardia salva“ – bezpečný průvod, ochrana, doprovod. V případě kamenných křížů tedy výstražná znamení pro lupiče umístěná na obchodních stezkách.

V rámci České republiky jsou Západní a Severní Čechy oblasti s největším počtem kamenných křížů. Jejich rozmístění by mohlo souviset s etnickým prostředím. Tedy k přítomnosti německých obyvatel a vlivu magdeburského práva. V kraji Vysočina je největší počet kamenných křížů v okresech Havlíčkův Brod a Jihlava.

Informace o jednotlivých objektech jsou členěny takto:

Katastrální příslušnost

- popis umístění
- popis objektu
- rozměry
- pověst
- číslo v centrální evidenci v Aši, odkazy na literaturu
- číslo ÚSKP a NPÚ
- doplňující informace

1. Arnolec

- Nachází asi 1 km severozápadně od obce Arnolec, vpravo na vnitřní straně příkopu krajské silnice do Stáje.

- Monolitický kamenný kříž ve tvaru klínového kříže se zkosenými hranami. Kříž je vystavěn na zúžené noze.

- 133 x 100 x 29 cm

- Ke kříži se váže několik pověstí. Jedna z nich vypráví o násilné smrti řezníka, který zde byl kdysi oloupen a zavražděn. Tuto tragickou událost dokládá i pomístní název nedalekého lesa: „Řezníkovo boroví“. Dále se traduje, že kamenný kříž pochází z dob křížáckých válek nebo je také nazýván křížem cyrilometodějským, ale s největší pravděpodobností tento kříž označuje místo setkání Ludvíka I. Jagellonského se zástupci českých stavů na česko-moravské hranici (11. 3. 1522). Této době odpovídá i jeho ztvárnění v pozdně gotickém stylu.

Svémi rozměry patří k největším kamenným křížům na Vysočině.

- Aš 0182, Fritz 8, Svoboda, Jaroš K1,

- ÚSKP 47075/7-4677, NPÚ 1000159622



2. Bílý Kámen

- Stojí východně od obce po levé straně na vnější straně příkopu krajské silnice Větrný Jeníkov - Jihlava asi 100 m za autobusovou zastávkou.
- Monolitický kříž ve tvaru latinského kříže s okosenými hranami a kratším horním ramenem. Na přední straně je v místě křížení ramen vyryta dvojitá šipka.
- 102 x 86 x 26 cm
- Místní pověst vypráví, že se zde v souboji o dívku smrtelně zranil mládenec. Ten údajně svého soka též zabil. Podle jiné verze byl důvodem k souboji spor o pozůstalost. Vznik pověsti se soubojovým motivem je pravděpodobně ovlivněn existencí dalšího kamenného kříže, který se nacházel na levé straně silnice do Jihlavy, v tarasu meze nedaleko myslivny. Ten je v současné době evidován jako ztracený.
- Aš 0084, Fritz 5, Dreyhausen 81 (foto 17), Jaroš K2,
- ÚSKP 24797/7-4711, NPÚ 1000135877
- V 90. letech 19. století byl kříž přemístěn od staré jihlavské cesty do silničního příkopu. Na současné místo byl vyzdvižen ve dnech 8. a 9. 11. 1997.



3. Částkovice

- Nachází se asi 1 km severně od obce v soukromém lese, 30 m vlevo od lesní cesty do Vanova. Asfaltová cesta Částkovice-Lhotka. V místě, kde se na tuto cestu připojí zelená turistická cesta z Hostětic, odbočit vpravo na polní cestu. Z této cesty asi po 200 m odbočit šikmo vpravo po téměř neznatelné cestě k lesu. Po vstupu do lesa z cesty odbočuje jiná cesta šikmo vlevo. Po této cestě asi 100 m. Kříž stojí několik metrů za seníkem vpravo u této cesty.
- Kamenný kříž ve tvaru latinského kříže se zakulacenými břevny. Levé rameno je uraženo.
- 63 x 63 x 18 cm
- Ke kameni se váže pověst o mladém pasákovi skotu. Ten jednoho dne na pastvě usnul a jeho stádo spáslo úrodu na sousedově poli. Majitel polí poté ve vzteku chlapce utloukl holí. Později, když ho tížilo svědomí, nechal na místě postavit kříž jako pokání.
- Aš 2330, Jaroš K5
- Místu kde se kámen nachází, se říká Koplešany. Je to název zaniklé obce mezi Částkovicemi a Vanovem. Dříve zde stála dřevěná vesnice, jejíž obyvatelé vymřeli během morových epidemií. Jihlavský historik pan Zdeněk Jaroš uvádí, že se na kameni nachází rytý letopočet 1656 (?). V současné době však není rozpoznatelný.



4. Dudín

- Je umístěn na dvoře statku č. p. 6 uprostřed obce.
- Velmi hrubě opracovaný kamenný kříž ve tvaru latinského kříže. Na přední ploše jsou viditelné rýhy od dláta.
- 85 x 62 x 24 cm
- Kříž se původně nacházel u bahnitého břehu rybníka. Podle místních byl postaven na památku dívky, která se zde utopila.
- Aš 1893, Jaroš K4
- V roce 1997 na kříž upozornil pan ing. arch Jiří Jirmus. Nacházel se ve vodě pod zalesněným břehem bezejmenného rybníka, asi 800 m západně od obce. Zde se nacházel ještě do roku 2000. Později byl z důvodu obavy z odcizení přenesen na svoje současné místo.



5. Jedlov

- Nachází se asi 300 m severozápadně od obce, vpravo u asfaltové cesty do Boršova.
- Monolitický kamenný kříž se zakulacenými a mírně zkosenými rameny.
- 95 x 86 x 20 cm
- V místě bývá označován, jako Březinův. Podle jedlovského sedláka, který si zde prý opilý srazil vaz. Jiná varianta pověsti vypravuje, že v nedaleké hospodě na samotě „Kocanda“ se vsadil jeden z hostů, že přinese na zádech z Hladova (Hubenov) vědro piva. Když ale přišel s vědrem za Jedlov na „Kolešovu mez“, padl vysílením a zemřel. Další verze ještě upřesňuje, že zde klopýtl o kořen a těžký soudek mu při pádu zlomil vaz. Na památku tragické události byl pak na tomto místě postaven kříž vytesaný z jednoho kusu kamene.
- AŠ 0533, Fritz 4, Richlý 3, Dreyhausen 332, Schwab 31, Mančal, Jaroš K6,
- Kříž je po rekonstrukci cesty do Boršova fixovaný v betonovém podstavci, na malé mohyle s řetězy.



6. Jestřebí

- Nachází se ve státním lesním komplexu Aleje mezi alejí Brtnickou a Kněžickou. Od zámečku Aleje Kněžickou alejí asi 200 m. Vlevo od cesty je zhruba obdélníkový prostor s listnatými stromy. Kříž stojí asi 80 m za nimi, asi 130 m od Kněžické Aleje.

- Monolitický kamenný kříž ve tvaru latinského kříže s okosenými hranami. Spodní část kříže je mírně rozšířená. Na přední straně je reliéfně vyobrazena šipka s hrotem směřujícím vzhůru. Pravé rameno je uraženo. Nachází se u kříže podložené kameny.

- 91 x 90 x 18 cm

- Aš 0079, Jaroš K3

- K původu kříže se nedochovala žádná pověst. Podle V. Návratila bývá spojován s Haberskou stezkou, kde měl sloužit jako výstražné znamení. V místech, kde se kříž nachází, probíhala jedna z větví Haberské stezky. Ta začínala v Jihlavě a pokračovala přes obce Čížov, Cerekvičku, zaniklé osady Regenholz, Falknov, Strenčí do Opatova.

Ke kameni by se mohla vztahovat i událost zapsaná ve IV. jihlavské městské knize. Z roku 1410 je v knize zápis o výslechu jistého Marcina řečeného „Kozí oko“, který na mučidlech přiznal, že u Strenčí zabil nějakého kupce ze Znojma.



7. Opatov

- Stojí asi 1 km jihozápadně od obce po levé straně silnice do Opatova na vrcholu stoupání před odbočkou do Dudína. Na hranici katastrů obcí Opatov a Zbilidy.
- Monolitický kamenný kříž s mírně rozšířenými rameny a rytinami klínového kříže po obou stranách. Na jeho přední straně je navíc ve svislém rameni vyryto kopí. Hrot kopí směřuje vzhůru. Temeno a ramena kříže jsou částečně poškozena; hrany kříže jsou olámané.
- 103 x 62 x 20 cm
- Ke kříži se váže několik pověstí. Podle jedné byl na tomto místě zabit švédský voják. Další pověst vypráví o smrti pocestného. Jiná pověst vypráví, že se tudy sv. Cyril a Metoděj vraceli z Čech z misijní cesty. Po dlouhém bloudění nekonečným pohraničním lesem Borkem jim nakonec poskytl přístřeší chudý uhlíř. Ten je příštího dne vyprovodil na schůdnou cestu a na památku vzácné návštěvy pak vztyčil na místě setkání kamenný kříž.
- Aš 0884, Fritz 3, Richlý 9, Schwab 55, Mančal, Jaroš K12
- ÚSKP 21393/7-5417, NPÚ 1000132278
- Na současné místo byl přenesen na začátku 20. století při stavbě silnice. Jihlavský historik pan Zdeněk Jaroš uvádí, že kříž měl pravděpodobně funkci hraničnicku. Badatel František Jaroslav Mančal označuje kříž jako salakvardu.



8. Polná

- Je zazděn v domě č. p. 378 naproti vrátnici škrobárny Amylon v Nerudově ulici.
- Hrubě opracovaný monolitický kamenný kříž ve tvaru latinského kříže s částečně poškozeným pravým ramenem.
- 116 x 62 x _ cm
- Místní pověst vypráví, že u rybníka, kde se kříž dříve nacházel, byl nalezen mrtvý pytlák. Jiná verze pověsti vypráví o rybáři, kterého zde udusil velký úhoř.
- Aš 0654, Jaroš K8
- ÚSKP 34314/7-5142, NPÚ 1000146027
- Podle jihlavského historika Zdeňka Jaroše se do července roku 1964 nacházel na hrázi dnes neexistujícího rybníka Plaz.



9. Polná

- Je zazděn ve zdi domu č. p. 322 v ulici Karla Čapka naproti rybníku Špaček.
- Monolitický kamenný kříž ve tvaru latinského kříže s úzkými rameny, která se na koncích zužují.
- 104 x 40 x _ cm
- Pověst se nedochovala.
- Aš 0656, Jaroš K9
- ÚSKP 27001/7-5141, NPÚ 1000138219
- Kříž se dříve nacházel na hrázi rybníka Špaček.



10. Rohozná

- Stojí před domem č. p. 179 po levé straně silnice do Nového Rychnova.
- Monolitický kamenný kříž ve tvaru latinského kříže. Temeno a jedno rameno kříže je částečně poškozeno.
- 101 x 85 x 18 cm
- Podle místní pověsti kříž označoval místo, kde byla pohřbena manželka švédského důstojníka. Jiná pověst vypráví, že kříž byl postaven v místě, kde místní sedlák zabil švédského důstojníka, který se měl pokusit zneuctít jeho ženu.
- Aš 0537, Jaroš K10
- ÚSKP 30568/7-7103, NPÚ 1000142020
- Kříž se dříve nacházel v zahradě domu č. p. 12. Kvůli stavebním úpravám byl v roce 1988 přenesen na své současné místo.



Drobné kamenné kříže

Jsou monolitické kamenné kříže o rozměrech do cca 50 cm.

Jejich původ nelze s jistotou určit. Může se jednat o staré náhrobní kříže (u kamenných náhrobních křížů byl však většinou na ploše kříže rytý text obsahující informace o jménu a datu úmrtí), pamětní kříže, kříže sloužící jako architektonické prvky, či tzv. kříže zádušní. Zádušní kříže měly označovat církevní tzv. zádušní majetek. Jednalo se hlavně o půdu v podobě luk polí a lesů, který sloužil výhradně k financování na opravy a údržbu příslušného kostela. Podle hypotézy badatele Františka Mikuleho mohly tyto kříže najít sekundární užití jako architektonické prvky. Jejich umístění mělo být zejména ve štítech střech kostelů. Pro ilustraci uvádím kříž na střeše kostela sv. Jana Nepomuckého ve Štokách (HB). Drobné kamenné kříže byly používány i jako stavební materiál při stavbě zdí kostelů, např. u kostela sv. Markéty v Loukově (HB) a hřbitovních zdí, např. u kostela sv. Šimona a Judy v Dolíně 2313 (KD).

- Ždírec

- Nachází se na dvoře domu č. p. 62 v obci.
- Jedná se o horní část klínového kříže. Spodní část je uražena těsně pod vodorovnými rameny. Hrany jsou olámané. Ramena mírně nesymetrická.
- 19 x 28 x 14,5 cm
- Kříž není ve srovnávané literatuře popsán.
- Torzo kamenného kříže našel pan L. Pečenka při stavebních úpravách v roce 2013.

